

ETNOLOŠKO DELO AMERIKANISTA IVANA BENIGARJA

ZMAGO ŠMITEK

PZE za etnologijo, Filozofska fakulteta
61000 Ljubljana

UDK 39(092)
Izvorni znanstveni rad

Ivan Benigar (1883—1950), doslej slabo znani argentinski znanstvenik slovenskega rodu, je več kot štiri desetletja živel in delal med južnoameriškimi Indijanci. Zanimala so ga različna etnološka, jezikoslovna, zgodovinska, arheološka, filozofska, sociološka in pravna vprašanja, povezana bodisi z Argentino ali z južnoameriškim kontinentom nasploh. Jedro njegovega etnološkega dela predstavljajo razprave o pojmovanju časa, prostora in vzročnosti med Araukanci in knjiga Problem ameriškega človeka. V teh razpravah je kritično obravnaval Levj-Bruhlovo teorijo o »predlogičnem« mišljenju, pri tem pa se je opiral predvsem na značilnosti besednega zaklada argentinskih Araukancev. V knjigi Problem ameriškega človeka je nastopil proti difuzionistični avstralsko-ameriški teoriji Josėja Imbellonija. Njegovi spisi kažejo veliko strokovno razgledanost, metodološko do slednost in teorično poglobljenost.

V času, ko je v ZDA ustvarjal znani slovenski pisatelj in preučevalec izseljenstva Louis Adamič (1898—1951), je na drugem koncu ameriškega kontinenta, v Argentini, objavljaj amerikanistične razprave drug znanstvenik slovenskega rodu, Ivan Benigar. Rojen je bil 23. decembra 1883 v Zagrebu kot sin slovenskih staršev. Mati Rozi je bila doma z Dobrave blizu Radeč pri Zidanem mostu. Oče Janez, s Trnovega pri Ilirski Bistrici, je bil od leta 1872 srednješkolski profesor matematike in fizike na gimnaziji v Vinkovcih in nato do upokojitve leta 1914 na zagrebški gimnaziji. Bil je navdušen pristaš ilirizma in panslavizma in znano je, da je bil med študijem na dunajskem vseučilišču dve leti (1868 in 1869) celo štipendist moskovskega »slavjanskega komiteta«.¹

Očetova idejna usmeritev je močno vplivala tudi na sina. Leta 1904 je kot študent gradbeništva v Gradcu vodil društvo vseslovansko usmerjenih študentov, kar ni ostalo neopaženo pri oblasteh in mu je verjetno delalo težave tudi pri študiju. Gradbeništvo je nekoliko zanemarjal tudi zato, ker se je ukvarjal s filozofijo, filologijo in medicino. V rokopisu z naslovom »Uspomene i zapisci« (1904) je omenil, da je že od zgodnje mladosti čutil veliko željo po potovanjih na jug domovine. Ta želja se je stopnjevala in dobivala novo vsebino tako, da »danes zame ni večjega veselja kot pohajkovati po domovini in kukati v kmečke hišice, polne dima s starinskih ognjišč. Ni večjega veselja zame kot pogovarjati se s kmetom, ki mi zaupno odkriva svoje siromaštvo in težave«. Navduševal se je nad idejo ilirizma in

¹ Iskra V. Čurkina, Slovenskoe nacional'no — osvoboditel'noe dvizenie v XIX. v. i Rossija, Moskva 1978, str. 190, 214

je v omenjenem rokopisu obžaloval, da je tako hitro propadla. O Slovencih, Hrvatih in Srbih je pisal kot o »plemenih« in nobeni od teh etničnih skupin ni priznaval vseh značilnosti naroda, dokler ne bi bile združene. Vendar ni trdil, da bi vsi južni Slovani morali uporabljati isti jezik, pač pa, da bi se naučili razumeti svoje sosede. Največ smisla za to je videl med Slovenci, medtem ko je med Hrvati našel le malo takih, ki bi znali slovensko, med Srbi pa še manj. Tudi sam se ni prišteval izključno k enemu ali drugemu narodu, ampak je zapisal, da je »po krvi Slovenec, po vzgoji in izobrazbi pa Hrvat«.

Leta 1903 je peš odšel iz Zagreba do Sofije in Varne in med potjo zbiral podatke o materialnimi, družbeni in duhovni kulturi, ekonomskih in političnih razmerah in jeziku. Naslednje leto je v Zagrebu izdal (na 72 straneh) knjigo Bugarska slovnica sa čitankom. V predgovoru je omenil, da bi s to knjigo rad pripomogel k »zbliževanju bratskih plemen«. Odločil se je tudi, da bo študij nadaljeval v svobodomiselnejši Pragi.

Pri dvajsetih letih je že obvladal bolgarski, češki, ruski, nemški, italijanski, francoski, angleški in delno turški jezik, med potovanjem po Balkanu pa se je naučil tudi jezika Romov. Za njegovo nadaljnje življenje in delo pa je bilo odločilno, da se je v študentskih letih navzel idej nihilizma in anarhizma. Čeprav je bil vzgojen v katoliškem duhu, je leta 1906 pisal domov: »Boga ne potrebujem, ker sem nihilist.«² Kritičnost do vere, malo-meščanske kulture in zahodnega kapitalističnega sveta ga je pripeljala do sporov z očetom. Tudi študij se mu je zelo zavlekel. Konec maja 1908 je iz Prage pisal očetu, da je obupan, ker je na Tehniki izgubil pet semestrov. V pismu je razmišljal tudi o odhodu v tujino: »Ali ne bi bilo bolje, da prekinem s preteklostjo in si na drugem področju, pod drugim soncem, iščem pošteno, pa čeprav ne sijajno eksistenco?... Morda bom vendarle našel kotichek na zemeljski obli, kjer bom lahko mirno in zadovoljno živel.«³ Kmalu zatem, ko je padel na izpitu iz geodezije, se je dokončno odločil za odhod, ne da bi o tem obvestil starše. V Zagrebu je zaprosil potni list za Nemčijo, Francijo in Ameriko, kar pa je izvedel oče, in izdajo potnega lista preprečil.⁴ Očitno pa so starši vendarle morali popustiti, kajti Ivan Benigar je še isto leto (1908) odpotoval v Argentino. To deželo si je izbral za novo domovino tudi zato, ker mu je prišla v roke knjiga o argentinskih Araukancih, ki je še povečala njegovo navdušenje za rousseaujevski etični naturalizem.

Iz Buenos Airesa, kjer je ostal le kratek čas, je Benigar odšel na podeželje in delal pri regulaciji reke Colorado. Pri tem je prišel v stik z indijanskimi delavci — težaki. Ostal je med njimi in se leta 1910 oženil z Indijanko s pampe, Eufemio Sheypukin Barraza, ki mu je rodila sedem sinov in pet hčera. Ko mu je žena leta 1932 umrla, se je drugič poročil z arau-

² Pismo domačim iz Prage, 29. 5. 1906

³ Pismo očetu iz Prage, 29. 5. 1908

⁴ Očetovo pismo iz Zagreba, 15. 6. 1908

kanko Rosalio Pena in imel še štiri otroke. Do leta 1925. je prebival v Catrielu v provinci Rio Negro, in nato vse do smrti, leta 1950, blizu vasi Aluminé pri Pulmariju v provinci Neuquén ob čilski meji.⁵

Benigarja so v novi domovini zanimala etnološka, jezikovna, zgodovinska, filozofska, sociološka in pravna vprašanja. Že leta 1914 je imel dokončano araukansko slovnico in špansko-araukanski slovar. Pisel je tudi obširen primerjalni slovar 26 indijanskih narečij, ki pa je bil uničen ob povodnji Rio Negra. Obvladal je 14 jezikov, med njimi sanskrt in indijanske jezike: araukanščino, kečua in guaraní. Lotil se je tudi izkopavanj ostankov starih kultur. V pismu Radmilu in Mariji Vučinić (leta 1923) je omenil, da je v strugi nekdanje reke našel kamnite osti puščic, tri kose glinaste posode in dve gladili za keramiko. Indijanci so mu povedali, da so izgrebli že tudi kosti, a jih je poglavarka plemena ukazala znova pokopati. Pisal je tudi, da prebira amerikanistično literaturo in da mu postaja jasno, kako ogromno je področje etnološkega dela v Ameriki.⁶ Ko je čital knjigo argentinskega pisatelja Felixa San Martina o jeziku, šegah in navadah Indijancev, je v njej odkril velike napake, zato je avtorju pismneop poslal svoje pripombe. Dopisovanje se je nadaljevalo in na vabilu San Martina se je Benigar kasneje tudi preselil v Aluminé. Z družino je živel skromno, skoraj asketsko življenje.

Med leti 1924 in 1929 je objavil razprave *El concepto del Tiempo entre los Araucanos* (Pojem časa pri Araukancih), *El concepto del Espacio entre los Araucanos* (Pojem prostora pri Araukancih) in *El concepto de la Causalidad entre los Araucanos* (Pojem vzročnosti pri Araukancih). Vse tri so bile objavljene v izvestjih argentinskega zgodovinskega in numizmatičnega društva (Junta de Historia y Numismática), katerega član je bil od leta 1924. V istem glasilu je objavil tudi spis *La autoridad del Padre Falkner*, kritiko knjige *Opis Patagonije* Tomaža Falknerja. Kritičen odmev na neko neznanstveno publikacijo je še njegov članek *Los Chinos y Los Japoneses en America* (Kitajci in Japonci v Ameriki), ki je izšel v časopisu *La Voz del Territorio* (Zapala, provinca Neuquén) leta 1927. V reviji *Biblos* (Azul, provinca Buenos Aires) je izšla Benigarjeva sociološka študija *El calvario de una tribu* (Kalvarija plemena). Indijancem se je posvetil tudi v razpravi *Estudio social historico de la raza Araucana* (Družbenozgodovinska študija o araukanski rasi). V časopisu Neuquén, v istoimenskem mestu, je izhajal njegov spis *El estudio de la tierra publica* (Razprava o javnih zemljiščih), kjer se je zavzel za pravice domačih Indijancev. V časopisu *La Voz del Territorio* so leta 1938 in 1939 izhajali odlomki njegovega obsežnejšega teksta *La Patagonia piensa* (Patagonija misli), ki ga je začel pisati že 1936. leta v obrambo malih kmetov, pretežno Indijancev, ki so jih veleposestniki hoteli pregnati z zemlje.

V središču Benigarjevega zanimanja je bila »zgodovina človekovega mišljenja«. Izhodišče za tovrstni študij so mu bili sodobni jeziki, ki jih je imenoval »okno, kjer se pokaže duša slehernega naroda«. Zato je menil,

⁵ Svetozar Guček, *Malo znani Slovenec sredi patagonskih Indijancev*, Delo, sobotna priloga 12. 1. 1980, str. 30

⁶ Pismo Radmilu in Mariji Vučinić iz Argentine, 7. 11. 1923

da je znanje avtohtonih jezikov nepogrešljivo tudi za vsakršno poglobljeno raziskovanje duševnosti južnoameriških Indijancev. Ker mu je bil jezik tako pomemben kriterij pripadnosti, tudi Indijancev, ki so govorili špansko, ni prišteval med prave Indijance, marveč jih je imel za ljudi, ki so se že prilagodili evropski kulturi. Preučeval je dela francoskega etnologa, sociologa in filozofa Luciena Levý-Bruhla in opozarjal na pomanjkljivosti in napake njegove teorije o »predlogičnem« mišljenju v rodovnoplemenskih družbah. Ob tem je zapisal, da je »nevarno delati zaključke o duševnosti primitivnih ljudstev, če jih človek ne pozna.« Kritiziral je tudi avtorje, ki samovoljno spreminjajo indijanske besede ali pa jih nasilno interpretirajo in tiste, ki se pri analizah jezikov »zadovoljijo s povprečnim besednim zakladom in jim že to daje neizmerno zaupanje v točnost lastnih sklepov.«

Širši pomen svojega študija indijanske duševnosti je Benigar razlagal s stališča enolimijske evolucije: »Z načinom življenja teh ubogih Indijancev si lahko razlagamo to, kar smo bili nekoč sami, kako smo postopno mentalno napredovali, kar nam danes pokažejo različne stopnje razvoja med posameznimi narodi, razredi, posamezniki. Če bi te razlike natančno preučili, bi spoznali razvoj svojega intelekta.« Vendar evolucije ni pojmoval mehanično in brez izjem. V razpravi Pojem prostora pri Araukancih je npr. zapisal, da »ne vemo, do kakšne mere imajo ti (plemenski — op. Z. Š.) jeziki iste splošne in evolutivne zakone. Drugače rečeno: ni dokazano, da imajo jeziki primitivnih ljudstev iste značilnosti kot naši jeziki v preteklosti.« Ko je opisoval visoko stopnjo konkretnosti in diferenciranosti araukanskega jezika in načina mišljenja, je poudaril, da se ta značilnost ne sklada s Spencerjevo teorijo napredka, ki »še vedno lahko očara naivneže.« Nastopil je tudi proti vulgarnemu materializmu in poenostavljenemu funkcionalizmu in dokazoval, da »ni obvezno, da bi bila potreba edina mati vseh znanosti, kakor zahteva marsikatera otrdela duša modernega materializma.«

Benigarjevo najpomembnejše in najboljše natisnjeno delo pa je knjiga El problema del hombre americano (Problem ameriškega človeka), ki je izšla v Bahii Blanci leta 1928. To je kritična analiza in ostra zavrnitev teorije o izvoru ameriških Indijancev, ki jo je v knjigi La Esfinge Americana zastopal ravnatelj etnološkega muzeja in inštituta za etnologijo v Buenos Airesu, José Imbelloni. Benigar je svoje 130 strani obsegajoče delo razdelil na pet poglavij, v katerih je obravnaval jezikovne podobnosti med jeziki Amerike in Oceanije (npr. med jezikoma perujskih Indijancev in novozelandskih Maorov), inkovsko in araukansko religijo, simbole (npr. primerjava perujskih in melanezijskih upodobitev ptic), kronologijo kultur Peruja in izkapanine. Dokazal je nevzdržnost Imbellonijeve difuzionistične avstralskoameriške teorije in neustreznost njegove metodologije.

V knjigi je na široko razpravljal o problemih difuzije in samostojnega izvora kulturnih sestavin. Menil je, da je težko določiti ostro mejo med prvo in drugo možnostjo, vendar je možnost difuzije toliko večja čim bolj so identične kulturne sestavine komplicirane, čim večje je število sorodnih elementov in čim višja je stopnja komunikacij z drugimi kulturami. Pri do-

ločanju difuzije kulturnih sestavin je pripisoval pomembno mesto tudi lingvistični analizi zaradi majhne verjetnosti naključnega sovpadanja besed in velike spremenljivosti jezika. Knjigo je tudi sam opremil z risbami.

*
*
*

Več Benigarjevih jezikoslovnih, zgodovinskih in etnoloških del je ostalo nedokončanih, ali pa neobjavljenih, med drugim kastilsko-araukanski slovar, urejen po etimološko-zgodovinsko-geografskih kriterijih. Slovar je bil že pripravljen za tisk, vendar je Benigar vztrajal, da se mora natisniti v Čilu, od koder su prišla tudi araukanska plemena, argentinska vlada, ki bi sicer prevzela stroške, pa tega ni dovolila. Benigarjevo študijo z naslovom Araukanska verovanja je povzel po neobjavljenem rokopisu dr. Gregorio Alvarez in jo vključil v svojo knjigo Zlato deblo. Po spisu La Patagonia piensa (Patagonija misli, 1938—39) Benigar ni več objavljaj, ker se je pripravljaj na pisanje obsežnejšega in zahtevnejšega dela. Smrt pa mu je preprečila, da bi ga dokončal. Njegovo zapuščino je pred uničenjem rešila ravnateljica muzeja v Neuquenu Ileana Lascaray vendar doslej še ni bila niti objavljena, niti ocenjena. Leta 1978 je v Neuquenu izšel v posebni knjigi ponatis njegovih razprav o pojmu časa, prostora in vzročnosti pri Araukancih, skupaj z njegovim zadnjim spisom o Patagoniji, po katerem je knjiga tudi dobila naslov La Patagonia piensa.

*
*
*

U svojih kritikah je Benigar znal biti oster in neprizanesljiv, včasih celo sarkastičen, vendar si je v imenu znanstvene resnice vedno prizadeval, da bi bil pravičen. Čeprav je desetletja živel med Indijanci, je v knjigi Problem ameriškega človeka o sebi pisal skromno in zadržano: »Ne sprašujte, bralec, kdo sem — to pač ni važno... Kar se tiče amerikanističnih problemov, sem samouk, saj na tem področju ni strokovnjakov-učiteljev. Toda diletant nisem in teh vprašanj ne preučujem za zabavo. Nasprotno, delo terja od mene velike napore in žrtve. Vendar vztrajam, ker me zanima. Tistih nekaj skic, ki jih boste videli v knjigi, vam bo pomagalo, da boste mojo kritiko bolje razumeli. Naredil sem jih, kakor sem jih mogel, z okorno roko, bolj vajeno lopate in pluga kot ravnila in peresa. Niso sicer umetniške, a bodite prepričani, da so resnične.«

Amerikanistična vprašanja je obravnaval z veliko mero previdnosti. Kar ni imel trdnih dokazov, raje ni postavljaj trditev. Tako je včasih le opozoril na dejstva, ne da bi napravil zaključke. V razpravi o pojmu vzročnosti pri Araukancih je zapisal: »Občudujem gotovost, ki jo kažejo razne študije drugih avtorjev, ki mislijo, da se vsa amerikanistična vprašanja da rešiti racionalno, s pomočjo maloštevilnih sredstev, ki jih nudi strokovna literatura, ne da bi zapustili svoje kabinete. Ko gre za ovrednotenje uporabljenih del, se sploh ne vprašajo, v kolikšni meri ta dela zrcalijo izvirno

7) Prim. pismo sestri Mariji iz Argentine, 16. 9. 1946

indijansko duša ali, če se avtorjevi sklepi ujemajo z bralčevo miselnostjo.« Menil je, da je k znanosti mogoče veliko prispevati že s tem, da zastavimo prava vprašanja, čeprav jih še ne moremo rešiti. Del vprašanj je po njegovem mnenju mogoče rešiti le z neposrednim in objektivnim opazovanjem in analiziranjem, o problemih, ki se izmikajo takšnemu znanstvenemu pristopu, pa je mogoče le sklepati na podlagi lastnega razumevanja. Zanimljivo je, da kljub svojemu dolgoletnemu in tesnemu stiku z Araukanci ni verjel, da bi belci lahko kdaj docela spoznali Indijance: »Čeprav se trudimo misliti in čutiti kot Indijanec, tega ne bomo nikoli popolnoma dosegli; vedno jih bomo gledali skozi očala svojega mišljenja.« Bil je tudi prepričan, da etnološkim raziskavam na splošno primanjkuje racionalna metodologija.

Omenili smo že, da se je Benigar v študentskih letih navduševal nad nihilistično filozofijo. Videti je, da jo je delno črpal iz spisov nemškega filozofa Arthurja Schopenhauerja, delno pa iz teozofske literature. Takšen pogled na svet je zadržal tudi kasneje, vse do konca življenja. Ob očetovi smrti, leta 1921, je npr. pisal sestri Mariji: »Jaz o namenu življenja ničesar ne vem, niti ne morem verovati vanj, ker vera ne odgovarja moji naravi. Lagal bi, če bi trdil, da ima življenja nek namen, prav tako pa bi lagal, če bi dejal, da ga nima. Lahko je eno in drugo.«⁸ V istem pismu je ugotavljal, da ljudje žive brez smisla in se ženijo za iluzijami o lepi bodočnosti. Citiral je Schopenhauerja: »Das Leben ist Leiden und das Leiden ist Leben.« Uporabil je tudi nekatere izraze iz vzhodnoazijskih religij, ki jih je najverjetneje poznal iz teozofije: veriga vzročne povezanosti, utopitev v nirvani, zakon večnega spreminja ipd. V knjigi Problem ameriškega človeka je na strani 28-29 omenil teozofske spise o skrivnih votlinah v Tibetu in drugod, kjer so shranjeni podatki o zgodovini človeštva. Tudi na njegovi nagrobni plošči je vklesan teozofski simbol.

Doslej smo Slovenci v domovini o Ivanu Benigarju vedeli zelo malo. Potem ko je list Nación iz Buenos Airesa leta 1923 zaradi »indiskretnosti prijateljev« prvi objavil notico o njem in potem ko je bil v hrvaškem časopisu Novosti 30. avgusta 1925 objavljen članek Pustolovni život jednog hrvatskog idealiste,⁹ je bil Benigar omenjen tudi v slovenskem tisku in sicer v Vodnikovi pratiki za leto 1927 kot »Slovenec B...r, ki proučuje narečja prvotnega južnoameriškega prebivalstva.«¹⁰ Kasneje je dr. Anton Debeljak dobil njegov naslov, po vsej verjetnosti od argentinskega izseljenca slovenskega rodu F. Eberja, in ga pismeno prosil za biografske podatke, ki naj bi bili izšli tudi v Slovenskem biografskem leksikonu. Benigar mu je v pismu, 31. 3. 1938, ustregel. Nekaj mesecov kasneje je v časopisu Jutro izšel Debeljakov članek o Benigarju in o vsebini njegove knjige Problem ameriškega človeka.¹¹ Kaže pa, da je Benigar že prej vzdrževal tudi stike s prijateljem iz mladih let dr. Jožem Glonarjem. Zato je tudi na svoj god, 24. 6. 1928, poslal knjižnici ljubljanskega vseučilišča izvod svoje pravkar izišle knjige s posvetilom in naslovom.

⁸) Pismo sestri Mariji, 8. 5. 1921

⁹) J. M., Pustolovni život jednog hrvatskog idealiste, Novosti 30. kolovoza 1925, str. 6

¹⁰) Velika pratika Vodnikove družbe za leto 1927, str. 105

¹¹) Anton Debeljak, Slovenski učenjak v Argentini, Jutro 18. 6. 1938, str. 7

Leta 1980 je o Benigarju pisal Svetozar Guček, ki je obiskal njegovo posestvo in se srečal z njegovimi otroki.¹² Arhitekt Viktor Sulčić iz Sv. Križa pri Trstu, ki je od leta 1928 živel v Buenos Airesu in leta 1943 obiskal Benigarja, je 1971. leta izdal Benigarjev življenjepis v brošuri z naslovom *El sabio que morio sentado* (Modrijan, ki je umrl sedé). Tudi v slovenski izseljenskih revijah in časopisih v Argentini so pogosto pisali o Ivanu Benigarju. Od Hrvatov je o njem pisal zagrebški profesor Zvonimir Doroghy v Hrvatski enciklopediji.¹³ O Benigarju je leta 1925 po naključju izvedel tudi beograjski etnolog dr. Jovan Erdeljanović in se navdušil nad njegovim znanstvenim delom. S posredovanjem sestre Marije ga je prosil za kak spis v srbohrvaščini, ki bi ga natisnili skupaj z biografskimi podatki, ki bi jih zbrala sestra. Da do te objave ni prišlo, je bil najbrž vzrok Benigarjeva skromnost in zadržanost.¹⁴ Šele leta 1936 je poslal na univerzo v Beogradu neko svoje filozofsko delo, ki pa ni bilo natisnjeno.¹⁵ Očitno so ostala brezplodna tudi sestrina prizadevanja, da bi katero od njegovih etnoloških razprav objavila v hrvaškem prevodu v Geografskem glasniku ali v eni od sorodnih znanstvenih revij.¹⁶

Benigarjevo znanstveno delo tako vse do danes čaka na slovenski ali hrvaški prevod. Del razprav iz njegove bogate zapuščine tudi v Argentini še ni bil nikdar objavljen. Knjiga *Problem ameriškega človeka* pa si je vendarle pridobila mednarodno priznanje in je omenjena tudi v klasičnem delu *Handbook of South American Indians* (Washington 1950).

THE ETHNOLOGICAL WORK OF THE AMERICANIST IVAN BENIGAR

Summary

Ivan Benigar (1883—1950), until recently little known Argentinian scientist of Slovene origin, lived and worked more than forty years among the South American Indians. He left a voluminous heritage of manuscripts which are still partially unpublished.

He was interested in various ethnological, linguistic, historical, archeological, philosophical, sociological and jural questions concerning either Argentina or South America in general. The core of his ethnological work, written after 1924, consists of studies into the Araucan comprehension of time, space and causality. Also important is the book *El problema del hombre americano* (»The Problem of American Man«) published in 1928. In these writings he critically refuted Lévy-Bruhl's thesis on »pre-logical« thinking, basing his arguments on the language and thought of the Argentinian Araucans. In the book *El problema del hombre Americano* he criticized diffusionist, Australian-American thesis of José Imbelloni. All of the Benigar's work reveal high professional competence, methodological consistency and theoretical sophistication.

¹² Svetozar Guček, op. cit.

¹³ Z(vonimir) D(oroghy), Benigar Janko, Hrvatska enciklopedija 2, Zagreb 1941, str. 390

¹⁴ Prim. pismo sestre Marije Ivanu Benigarju iz Beograda 11. 6. 1925

¹⁵ To je mogoče sklepati iz Marijinega pisma z dne 29. 11. 1936

¹⁶ Glej opombo 14